

بررسی حکم شرعی استعمال مواد مسکرو روان گردان از دیدگاه فقهای مذاهب اسلامی

• حبیب‌الله عظیمی

استادیار پژوهشی سازمان اسناد و مدارک کتابخانه ملی ایران

habibazimi@yahoo.com

• مسعود اصغری

دانشجوی کارشناسی ارشد فقه مقارن و حقوق جزای اسلامی دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)
masoodasghari28@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۲/۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۲/۲

چکیده

مصرف خمر و سایر مسکرات، آثار و تبلیغات ناخوشایند و نامطلوبی از لحاظ روحی و روانی دارد. از نظر پزشکی و اجتماعی نیز، زیانهای بی شماری را دربر دارد که دنیای غرب نیز کم و بیش بدان اعتراف کرده است. امروزه ثابت شده است که اسلام در برخورد با مسئله مسکرات، راه راست و درستی را برگزیده و بدین جهت است که دنیای امروز، بر حقایق قانون جزایی اسلام، نسبت به مصرف مسکرات، صحه می‌گذارد. علم کنونی نیز ثابت کرده است که مواد الکلی به راستی، ام‌الخبائث و ریشه همه تبهکاریها و مفسده‌هایی است که مایه از میان رفتن عقل، فکر، سلامت و ثروت و گسیختگی نظام خانواده می‌شود. در جوامع امروزی، علاوه بر خمر، مسکرات و مواد جدیدی مانند مواد روان گردان و مخدر نیز تولید می‌شوند که چه بسا در صدر اسلام خبری از آنها نبوده است و در ضمن ضرر این مواد هم به مراتب، بیشتر از ضرر خمر می‌باشد. بنابراین امروزه ضروری است که فقهای معاصر مذاهب اسلامی در خصوص مصادیق جدید مسکرات، تحقیق نموده و طبق مصلحت جامعه، فتاوی‌ای متناسب با آثار تخریبی این مواد زیان‌بار، صادر نمایند، تا به لحاظ فقهی و حقوقی، گامی در جهت مبارزه با این پدیده شوم برداشته شود.

کلیدواژه‌ها: مسکر، روان گردان، مخدر، فقه مذاهب اسلامی.

مقدمه

تعریف مواد روان گردان

در ابتدا باید گفت که تعریف کاملی برای مواد روان گردان و مخدر که جامع و مانع باشد، نمی توان یافت؛ زیرا اثر این گونه مواد، حتی یک ماده مانند کانابیس، متفاوت است. بعضی مخدر، برخی محرک، تعدادی توهم‌زا و شماری هم اثرات گوناگون دیگری مانند سستی‌زا و امثال آن بر جسم، روان و یا هر دو دارد، حال آنکه مخدر به معنی سست‌کننده اعصاب است و فقط شامل یک دسته از مواد می‌شود. اصطلاح روان گردان که از مفهوم وسیع‌تری برخوردار است، جسم را از نظر لغوی دربر نمی‌گیرد، همچنین از حیث ترکیبات شیمیایی نیز متنوع بوده و از منابع طبیعی مختلفی استخراج و ساخته می‌شود.

۱) از نظر لغوی

قبل از بیان مفهوم لغوی مواد روان گردان، باید به این نکته اشاره شود که مواد روان گردان، تازه تأسیس بوده و بشر به تازگی با آن آشنا شده است و به همین دلیل، در دایرةالمعارفها واژه مورد بحث تعریف نشده است. این با توجه به تازگی عنوان مطروحه، طبیعی بوده است. اگر بخواهیم «روان گردان» را از نظر لغوی معنا کنیم، باید بگوییم که واژه مورد نظر یک واژه مرکب است که از دو کلمه «روان» و «گردان» ساخته شده است. «روان» در لغت به معنای جان و روح است. و گردان نیز اسم فاعل گردیدن به معنای گردنده و تغییر یافتن است. در مقام بیان مفهوم واژه «روان گردان» می‌توان گفت که روان گردان یعنی آنچه موجب تغییر و دگرگونی روح و حالت روانی می‌گردد.^۱ بنابراین، کلمه روان گردان از دو واژه روان و گردان ترکیب یافته است و در مفهوم لغوی، دارویی است که سبب تغییر حالت‌های روانی شخص می‌شود. به نظر می‌رسد معادل آن در زبان انگلیسی اصطلاحات (Psychotropic) و (Psychodelic) است.^۲

امروزه یکی از بلاهای خانمان سوز که آفتی بر پیکر جوامع بشری است، مسئله مصرف مسکرات و انواع مواد روان گردان و مخدر می‌باشد که قدرت تفکر، خلاقیت، توان، کوشش و سازندگی را از انسانها گرفته و بنیان خانواده و اعتقادات و باورهای دینی آنها را در معرض از هم پاشیدگی و نابودی قرار داده است و متأسفانه روز به روز تولید انواع مسکرات و مواد مخدر و روان گردان افزایش می‌یابد. امروزه کمتر کشوری است که مهم‌ترین و یا یکی از عمده مشکلاتش، مسئله مصرف مسکرات نباشد و هر ساله مبالغ هنگفتی، صرف مبارزه با آن می‌گردد، ولی همچنان رقم کارخانجات مواد مسکر و روان گردان و تعداد مصرف‌کنندگان آن افزایش می‌یابد.

حل این معضل اجتماعی، نیازمند مبارزه‌ای مستمر و همه‌جانبه از ابعاد دینی، مذهبی، نظامی و سیاسی تا تلاشهای اقتصادی و فرهنگی می‌باشد. بدیهی است که یکی از گامهای بلند در امر مبارزه با مصرف مسکرات و انواع مواد مخدر و روان گردان، پژوهش در زمینه حکم فقهی مصرف این مواد و روشن شدن تکلیف شرعی است.

اگرچه در بیشتر کتب فقهی مذاهب اسلامی، باب مستقلی تحت عنوان حد شرب خمر در زیر مجموعه حدود جای گرفته است، ولی تعریفی واحد و کامل از «مسکر» ارائه نگردیده است؛ چون مسکر هم شامل خمر می‌شود و هم چیزهایی که در حکم آن هستند. همین امر در خصوص پیشگیری از تولید موادی که در حکم خمر هستند و چه بسا زیان و مضرات آن هم از خمر بیشتر باشد و همچنین مجازات مرتکبان شاربان این مواد، مشکلاتی را به بار آورده است. مسئله اصلی در این پژوهش، این است که آیا استعمال مواد روان گردان و مخدر، حد شرب خمر محسوب می‌شود و یا اینکه فقط شامل تعزیر می‌باشد؟

۱. داروهای روان گردان، کاربردها و اصول نسخه‌نویسی، ص ۱۱.

۲. قاچاق مواد مخدر و روان گردان، ص ۷۶.

۲) از نظر اصطلاحی

برای ارائه مفهوم اصطلاحی هر واژه باید به دانشمندان آن علم رجوع نمود. در اینجا نیز ارائه تعریف اصطلاحی از واژه مواد روان‌گردان مستلزم رجوع به دانشمندان علوم پزشکی و پزشکی قانونی است. از دیدگاه علوم پزشکی، داروهای روان‌گردان (Psychotropic Drugs) داروهایی هستند که بر عملکرد روانی، رفتار یا تجربه شخصی تأثیر می‌گذارند. این داروها، داروهای مؤثر بر روان یا روان درمان‌بخشی نیز نامیده می‌شوند.^۳ بنابراین منظور از مواد روان‌گردان، هر ماده اعم از طبیعی یا صنعتی (دارویی، شیمیایی) است که سیستم اعصاب مرکزی انسان را تحت تأثیر خود قرار داده و استعمال آن ایجاد وابستگی می‌کند.^۴

مهم‌ترین انواع مواد روان‌گردان، که در جهان و ایران مصرف می‌شوند

در این قسمت از تحقیق، به چند نمونه از مشهورترین مواد روان‌گردان که به شکل قرص هستند و همچنین به ذکر خصوصیات آنها اشاره می‌شود.

۱) اکستازی (قرص اکس)

یکی از مشهورترین انواع مواد روان‌گردان، قرص اکس یا اکستازی می‌باشد که به طور مختصر به معرفی و خصوصیات آن اشاره می‌شود. اکستازی که به آن اکس هم می‌گویند و نام علمی آن «متیلن دی اکسی مت آمفتامین»؛ (MDMA) است، از جدیدترین داروهای هم‌خانواده آمفتامینها است و آثار تحریک کننده خاصی مانند سایر روان‌گردانها دارد.^۵

اکستازی، با نامهای متفاوت از جمله مرسدس، صلیب، تیوننا، میتسویبیشی، گرد فرشته و گشنیز نامیده می‌شوند. قیمت قرص اکس بین هفت تا ۲۵ هزار تومان است. این تفاوت قیمت به دلیل مرغوبیت و مارک آن است! رنگهای این قبیل قرصها سبز، آبی،

بنفش، قرمز و امثال آن است.^۶

این قرص، ادراک شخص را از رنگها و اصوات به میزان زیادی افزایش می‌دهد. اکستازی یک قرص توهم‌زا است و بر مغز اثر می‌گذارد. مواد توهم‌زا، تصاویر را در مغز افراد مخلوط می‌کنند؛ آنها می‌توانند تداعی کننده صحنه‌های غم‌انگیز یا هراسناک زندگی گذشته فرد باشند. گاه شخص بدون آنکه آگاه باشد، این تصاویر را در ضمیر ناخودآگاه خود حفظ کرده است. مصرف اکستازی باعث افسردگی، گیجی، اضطراب بیش از حد، بدبینی، جنون‌گذا و اختلالات روانی می‌گردد.^۷ همچنین در مصرف‌کنندگان اکستازی علائم حاد بالینی دیگری از جمله: اضطراب، بی‌خوابی و افزایش ضربان قلب مشاهده شده است. میزان مصرف اکس با افسردگی افراد رابطه مثبتی داشته و شدت این افسردگی به حدی بوده است که افراد نیاز به مشاوره با روان‌پزشک داشته‌اند.^۸

۲) ال.اس.دی (L.S.D)

یکی دیگر از مواد روان‌گردان شناخته شده ال.اس.دی نامیده می‌شود که از اسید لیسار جیک موجود بر روی قارچ مخصوص و یا از گیاه سگل آرگود و دانه جو به دست می‌آید. به شکلهای مختلف مانند قرص نقره‌ای خاکستری رنگ، پودر سفید رنگ، کپسول و مایع صاف و روشن و بدون رنگ و بو یافت می‌شود. روش مصرف ال.اس.دی، به این شکل است که عموماً گرد یا مایع آن را روی حبه قند می‌ریزند و می‌خورند. ال.اس.دی یکی از قوی‌ترین ترکیبات شیمیایی توهم‌زا و خیال‌انگیز است که ضایعات مغزی ایجاد می‌کند. مصرف آن موجب تضعیف حافظه، اختلال حواس، سلب اختیار، اضطراب و ترس، جنون و خودکشی، اندوه و یأس، اختلال در کارکرد مغز، از دست دادن قدرت تفکر، بالا رفتن ضربان قلب، تشنج، بی‌اشتهایی، مستی، مسمومیت شدید و اختلال در سلسله اعصاب می‌گردد.^۹

۶. همان، ص ۶۱.

۷. من اکس می‌زنم پس هستم، ص ۱۲.

۸. جوانان و پدیده‌های شوم اعتیاد به روان‌گردانها، ص ۶۲.

۹. قاچاق مواد مخدر و روان‌گردان، ص ۸۵.

۳. داروهای روان‌گردان، کاربردها و اصول نسخه‌نویسی، ص ۱۲.

۴. قاچاق مواد مخدر و روان‌گردان، ص ۷۶.

۵. جوانان و پدیده‌های شوم اعتیاد به روان‌گردانها، ص ۶۰.

۳) فن سیکلیدین (P.C.P)

فن سیکلیدین، به صورت پودر کریستالی به رنگهای مختلف و یا مایع دیده می‌شود. روش مصرف آن به صورت تدخین و تزریق و استنشاق می‌باشد.^{۱۰} فن سیکلیدین را می‌توان آرام‌بخش، بی‌حس‌کننده و کُندکننده سیستم عصبی مرکزی دانست و یا در قلمرو مواد توهم‌زا قرار داد. این ماده دارای آثار متعددی است که از سویی می‌توان به حالت آرامش، تحریف ادراکی و توهم اشاره کرد و از سویی دیگر، از تحریک‌پذیری و فزون‌کنشی (مشابه تأثیر آمفتامین) نام برد. ترکیب PCP برای نخستین بار در سال ۱۹۵۷م ساخته شد، اما به علت واکنش‌های روانی و توهم‌زایی که ایجاد می‌کرد، تجویز آن در سال ۱۹۶۵م برای انسانها ممنوع اعلام گردید و مصرف آن به عنوان عامل بی‌حرکت‌کننده حیوانی به قلمرو دامپزشکی محدود شد. رفتار برخی از افراد تحت تأثیر PCP کاملاً غیر قابل پیش‌بینی است و می‌تواند موقعیتهای تهدیدکننده زندگی را در پی داشته باشد. در حالت روان‌گسستگی ناشی از PCP، هذیانهای قدرت مافوق انسانی، خودبزرگ‌بینی و احساس شادابی به مصرف‌کننده آن دست می‌دهد. گاهی کسانی که تحت تأثیر PCP قرار دارند، ممکن است از اسلحه برای دفاع از خود استفاده کنند و اعمال خشونت‌آمیز دیگری نیز انجام دهند. با این حال فراوانی خشونت ناشی از مصرف PCP هنوز ناشناخته است. شواهد نشان می‌دهند که مصرف‌کنندگان PCP که معمولاً از مواد دیگر نیز استفاده می‌کنند، قبل از اعتیاد به این ماده هم دارای انواع رفتارهای ضد اجتماعی بوده‌اند.^{۱۱}

رابطه مسکرات (خمر) و مواد روان‌گردان و مخدر

ابوعباس شهاب‌الدین قرافی (مالکی مذهب، د ۶۸۴ق) در کتاب «الفروق»، اصولاً مواد را بر سه قسم

مسکرات (سکرآور)، مرقدات (خواب‌آور)، و مفسدات (فسادآور) تقسیم کرده و تفاوت آنها را این‌گونه بیان کرده است: «اگر شخص استفاده‌کننده همراه از دست دادن عقل، حواس خویش مانند بینایی، شنوایی، بویایی و غیره را از دست بدهد آن ماده خواب‌آور است مانند افیون. اگر شخص استفاده‌کننده حواس خویش را از دست ندهد، بلکه بر نشاط و سرور وی افزوده شود، آن ماده سکرآور خواهد بود مانند شراب. اگر چنانچه حواسش را از دست ندهد و سرور و شادمانی نیز به وی دست ندهد، آن ماده فسادآور است، مانند بنگ و حشیش». وی در ادامه در خصوص وجه تمایز بین مسکرات، مخدرات و مفسدات می‌گوید: «بر مواد سکرآور حد لازم می‌آید، در حالی که مواد خواب‌آور و فسادآور حد ندارند؛ مواد سکرآور نجس هستند، اما مواد خواب‌آور و فسادآور نجس نمی‌باشند؛ مصرف مقدار اندک مواد سکرآور حرام می‌باشد، در حالی که مصرف اندک سایرین جایز می‌باشد».^{۱۲}

علامه حطاب (د ۹۵۴ق) که وی نیز مالکی مذهب است در کتاب «مواهب الجلیل» گفته است: «مواد سکرآور موادی هستند که عقل را می‌پوشانند و باعث شادمانی شخص می‌شوند. اما مواد فسادآور، موادی هستند که عقل را می‌پوشانند، ولی موجب سرور و نشاط نمی‌گردند و حواس به قدرت خود باقی هستند. اما مواد خواب‌آور موادی هستند که عقل و حواس پنج‌گانه انسان هردو را می‌پوشانند. مواد سکرآور در سه حکم، از مواد خواب‌آور و فسادآور متمایز می‌گردند: حد، نجاست و تحریم اندک».^{۱۳}

۱) وجوه اشتراک

مهم‌ترین وجوه اشتراک مسکرات (خمر) و مواد مخدر به شرح ذیل می‌باشد:

۱. بین مواد مخدر و خمر (شراب) وصف مشترکی وجود دارد و آن این است که هردو در تخدیر عقل و پدیدآوردن سستی در بدن مشترک هستند و در ضمن

۱۲. الفروق، ج ۱، ص ۲۱۷.

۱۳. مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل، ج ۱، ص ۹۰.

۱۰. همان، ص ۶۱.

۱۱. روان‌شناسی جنایی، صص ۱۹۹ و ۲۰۰.

باعث به وجود آوردن افکار فاسد و پلیدی می‌گردند که منجر به ارتکاب برخی از جرایم و جنایات می‌شوند. این چیزی است که واقعیات و تحقیقاتی که به صورت میدانی بر معتادان انجام گرفته، آن را به اثبات رسانیده است.^{۱۴}

۲. مصرف مواد مخدر و مسکرات هر کدام به نوعی باعث اعتیاد و وابستگی فرد مصرف کننده می‌گردد.^{۱۵}
۳. مواد مخدر و مسکرات هر کدام به نوعی خاص تحریک و انگیزش در بدن ایجاد می‌کنند. مخدرها با عنوان آرامش‌دهنده‌ها و مشروبات الکلی به عنوان محرکهای نشاط‌آور.

۴. استعمال هر کدام از این گونه مواد بر سیستم مرکزی اعصاب تأثیر می‌گذارد.

۵. استعمال مسکرات و مواد مخدر به میزان متفاوت در افراد با ویژگیهای مختلف باعث فقدان شعور و آگاهی و گاهی موجب از بین رفتن قدرت تمییز و تشخیص می‌شوند.

۶. مواد مخدر و مسکر هردو باعث ضرر و زیانهای بر سلامت افراد می‌شوند و زیانهای روانی، جسمی و اجتماعی فراوان دارند.^{۱۶}

۷. تأثیر مسکر و مخدر در یک شخص فرق می‌کند، اما در شخصی دیگر فرقی ندارند. همچنین از نظر کمیت در بعضی فرق می‌گذارند و در بعضی خیر. ولی آنچه بدون منازعه مسلم است، این است که تأثیر مواد مخدر از تأثیر مسکر، اگر بالاتر نباشد کمتر هم نیست.^{۱۷}

۲) وجوه افتراق

مواد روان‌گردان و مخدر و مسکرات (خمر) در موارد متعددی با همدیگر متفاوت هستند که برخی از آنها به شرح ذیل می‌باشد:

۱. الکل موجود در مسکرات با عنوان بهترین حلال شیمیایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. اما مواد مخدر

۱۴. المخدرات فی الفقه الاسلامی، ص ۸۹.

۱۵. همان.

۱۶. الموسوعة الجنائیه فی الفقه الاسلامی، ج ۲، صص ۳۹۴-۳۹۶.

۱۷. المخدرات فی الفقه الاسلامی، ص ۱۴.

این گونه نیستند.

۲. مواد مخدر برای تسکین دردها، به عنوان آرام‌بخش و مُسکن استفاده می‌شود. اما الکل این گونه نیست.

۳. مواد مخدر مستقیماً بر خود مصرف کننده تأثیر می‌گذارند، اما مشروبات الکلی موجب تحریک و هیجان شده و گاهی شخص را برای ماجراجویی و فتنه آماده می‌سازد.

۴. مواد مخدر در عملهای جراحی با عنوان بیهوش‌کننده و یا داروهای بی‌حس کننده مورد استفاده قرار می‌گیرد، اما مسکرات، این گونه نیستند.^{۱۸}

۵. از ذات سُکر و مستی حالاتی مانند طرب، شادی، عربده‌کشی، خشم و احساس زور و قدرت به شارب مسکر دست می‌دهد، ولی از ذات تخدیر عکس این حالات؛ یعنی احساس ضعف و سستی، سکوت و خواب و بیهوشی به فرد مصرف کننده مواد مخدر، دست می‌دهد. بنابراین صحیح است که هر مخدری را مسکر هم بدانیم. مثلاً می‌توانیم بگوییم که بنج و امثال آن، مسکر و مخدر هستند، اما صحیح نیست که بگوییم هر مسکری، مخدر هم می‌باشد، بنابراین جایز نیست که بگوییم خمر مسکر و مخدر است.^{۱۹}

لازم به ذکر است که موارد اشتراک و افتراق مسکرات (خمر) و مواد روان‌گردان، تنها در موارد فوق، خلاصه نمی‌شوند، اما موارد مذکور، مهم‌ترین آن وجوه می‌باشند.

عواقب و آثار زیان‌بار استعمال مواد

روان‌گردان و سایر مسکرات

عبدالوهاب خلیل در مجله «التمدن الاسلامی»، زیانهای روحی و جسمی و اخلاقی و آثار بد استعمال مسکرات را برای فرد و جامعه خلاصه کرده است و گفته است: «در مصرف خمر و سایر مسکرات، زیانهای روحی و جسمی و اخلاقی برای فرد و جامعه وجود دارد و هرگاه از علمای دین و پزشکی و اخلاقی و

۱۸. همان.

۱۹. التأسیل الشرعی للخمر و المخدرات دراسة فقهیه مقارنه، ص ۱۴۵.

جامعه‌شناسان و اقتصاد دانان، پیرسیم جواب همه آنها درباره میخوارگی و مسکرات یک چیز بیش نیست که نباید شراب خورد، چون زیان آن قطعی است».^{۲۰} در عصر حاضر نیز علمای دین، روان‌شناسان، جامعه‌شناسان و متخصصان علوم پزشکی هم در مورد ضررهای معنوی، عقلی، جسمی، روحی و روانی و ... که از طریق مصرف الکل و سایر مسکرات، عاید فرد و جامعه می‌شود، مطالب مختلفی گفته‌اند که در این تحقیق، مجال بحث از همه آنها نیست و فقط به ذکر چند نمونه از مهم‌ترین عواقب و آثار زیان‌بار مصرف مشروبات الکلی و سایر مسکرات، اشاره می‌شود:

۱) آسیب‌های عقلی

یکی از گران‌ترین و با ارزش‌ترین نعمت برای انسان، عقل اوست و اگر انسان عقل خود را از دست بدهد، مانند حیوان می‌شود و به همین دلیل است که خداوند متعال، خمر را حرام کرده و آن را «أُمُ الْخُبَائِثِ» نامیده شده است؛ زیرا سبب هر امر زشت و قبیحی می‌شود. دکتر سید الجمیلی در کتاب «الاعجاز الطبی فی القرآن» به ضررهای طبی و بهداشتی شراب‌خواری اشاره کرده است، ولی مهم‌ترین مطلبی که بر آن تأکید می‌کند این است که شراب، قدرت فکر و عقل انسان را تضعیف کرده و به نابودی می‌کشاند.^{۲۱}

۲) آسیب‌های روحی و روانی

مصرف خمر و سایر مسکرات، آثار و تبلیغات ناخوشایند و نامطلوبی از لحاظ روحی و روانی دارد. بارزترین پیامدهای آن عبارتند از: کندذهنی، ضعف اعصاب، افسردگی، ضعف در تصمیم‌گیری، تردید و دودلی، ذلت و خواری مستمر و در نهایت مبتلا شدن به وضعیتی به مراتب، بدتر از واقعیتی که علاج آن ممکن باشد؛ مثل کسی که برای فرو نشاندن شعله‌های آتش، هیزم‌هایش را زیادتر می‌کند.

در واقع راه‌های پیشنهادی تمدن غرب برای رهایی

یا غلبه بر مشکلات رایج در میان جوانان، رویکرد و سرگرم شدن آنها به مشروب‌خواری و امور شهوانی است. حال آنکه از این دو، جز سرافکندگی، فرودستی و سرانجام تحقیر و خواری حاصل نخواهد شد و این موارد در حقیقت همان چیزهایی است که دولت‌های غربی، خودشان از آن فرار می‌کردند، اما اینک به بدترین شکل ممکن، بدان گرفتار شده‌اند. به عبارت دیگر، آنان که خودشان از ناهنجاریهای اجتماعی بیم داشتند، خودشان به ورطه و مهلکه‌ای به مراتب، خطرناک‌تر گرفتار شده‌اند.^{۲۲}

۳) آسیب‌های اخلاقی

در زمینه مسائل اخلاقی نیز برای کسی که به مصرف مسکرات، مبادرت می‌کند، مشکلات و انحرافات مطرح است؛ از جمله: فحاشی، هتاکی، گردن‌کشی، طغیان علیه دیگران به وسیله به کار بردن عبارات رکیک و ناپسند و بی‌مبالاتی در گفتار و کردار که هریک از اینها موجب بروز ضعفهای اخلاقی شده و عرفها و تقلیدها به چالش می‌افتند و بدین‌گونه موجب وهن و سستی در بنیان و اساس هرم جامعه انسانی می‌شود و سرانجام منشأ حاکمیت غضب و دشمنی، خودخواهی و خودپسندی به بدترین شکل ممکن می‌گردد.^{۲۳} بنابراین علمای اخلاق می‌گویند: «اگر کسی بخواهد متانت و وقار و عفت و پاکدامنی و شرف و مردانگی و بلند طبعی و مناعت طبع داشته باشد، نباید چیزی را مصرف کند که به این صفات پسندیده زیان برساند و آنها را تباه سازد. بدیهی است که شراب‌خواری چنین است».^{۲۴}

۴) آسیب‌های بهداشتی و پزشکی

دانشمندان طب می‌گویند: شراب‌خواری بزرگ‌ترین خطری است که بشریت را تهدید می‌کند، نه تنها زیانهای آن از مواد سمی آن حاصل می‌شود، بلکه عواقب

۲۰. «تحریم خمر در قرآن»، ص ۲۲.

۲۱. همان، ص ۲۱.

۲۲. فقه السنه، ج ۲، ص ۲۴۹.

۲۰. فقه السنه، ج ۲، ص ۲۴۹.

۲۱. الاعجاز الطبی فی القرآن، صص ۱۱۷-۱۱۹.

و فرجام وخیمی نیز دارد و راه را برای بیماریهای خطرناک، مهیا می‌سازد که کمترین آنها «سِل» است؛ چون بدن و جسم را ضعیف و ناتوان ساخته و مقاومت جسم، را در برابر بیماریها از بین می‌برد و در همه جهازها و دستگاههای بدن اثر می‌گذارد، به ویژه در کبد و دستگاه عصبی. بنابراین جای شگفتی نیست که شراب‌خواری، موجب مهم‌ترین بیماریهای عصبی و بزرگ‌ترین عامل دیوانگی و بدبختی و مجرمیت به حساب می‌آید. شراب‌خواری نه تنها برای خود شراب‌خوار زیان دارد، بلکه در نسلهای بعد از او نیز عواقب آن باقی می‌ماند و به راستی علت و عامل بدبختی و فقر و افلاس و ذلت و خواری و فساد و تباهی است و هر قومی که بدان مبتلا باشد از نظر مادی و معنوی و بدنی و روحی و عقلانی و جسمانی رو به تباهی می‌رود.^{۲۵}

دیدگاههای فقهای مذاهب اسلامی در خصوص

حکم شرعی استعمال مواد مخدر و روان‌گردان
آمار دقیقی از انواع مواد مخدر و مواد روان‌گردان، در دست نیست. اما تقریباً هر ماده‌ای که ذیل تعریف مخدرات بگنجد را می‌توان جزء آنان دانست. موادی مانند مُرَقَد (دارویی که خواب‌آور باشد)، حشیش، افیون، بنگ، کوکائین، تریاک، گراس و امثال آن را می‌توان از این قبیل این مواد به شمار آورد. در آثار فقهای سلف از این مواد، حرفی به میان نیامده و طبیعتاً حکمی درباره آنها در شریعت وجود ندارد. مگر در منابع محدودی که به بعد از قرن ششم هجری بر می‌گردند؛ چرا که تا بعد از حکومت تاتارها این مواد ناشناخته بودند.^{۲۶} حال سؤال این است که آیا مواد مخدر و روان‌گردان، در احکام مانند مسکرات هستند یا احکام جداگانه‌ای دارند؟

فقهای مذاهب اسلامی، درباره چگونگی و تطبیق مواد مخدر اختلاف نظر دارند که آیا این مواد، موادی مسکر

و نشئه‌آور هستند تا به مسکرات ملحق گردند؟ و یا اینکه این مواد تنها مخدرند و به مسکرات ملحق نمی‌شوند؟ در این باره دو دیدگاه مشهور وجود دارد که به شرح ذیل می‌باشد:

۱) مواد مخدر و روان‌گردان، جزء مسکرات و انواعی از خمر محسوب می‌گردند

بعضی از علما و فقهای مذاهب اسلامی معتقدند که مواد مخدر و روان‌گردان، مسکر و نشئه‌آور هستند. بنابراین انواعی از خمر (شراب) محسوب می‌گردند، پس تمام احکامی که بر شراب خمر اجرا می‌شود، بر استعمال‌کنندگان مواد مخدر نیز لازم‌الاجرا هستند؛ زیرا در علت حرمت که اسکار و نشئه‌آوری است با هم اشتراک دارند. حتی برخی از علما بر این باورند که آن تخدیری که به اعضا و حواس در اثر استعمال مواد مخدر پدید می‌آید، اثرات زیان‌بار آن به مراتب از خمر بالاتر و زیادتر است.^{۲۷} گروهی از فقهای مذاهب اهل سنت و همچنین مذهب امامیه، تابع این دیدگاه هستند که به آراء و فتاوی‌ای برخی از آنان در خصوص این موضوع اشاره می‌شود.

الف) دیدگاه فقهای مذاهب اهل سنت

در بین علما و فقهای مذاهب اهل سنت، از جمله کسانی که مواد مخدر و روان‌گردان را ملحق به خمر می‌دانند، می‌توان افراد زیر را نام برد:

امام نووی در کتاب «المجموع» به نقل از رویانی گفته‌اند: «گیاهی که نشئه‌آور است، ولی طرب شدیدی دربر ندارد، خوردنش حرام است و بر کسی که آن را می‌خورد، حدی وجود ندارد».^{۲۸} در «روضۃ الطالبین» گفته است: «آنچه غیر از آشامیدنیها و دواها که عقل را از بین می‌برد، مانند بنگ حرام است».^{۲۹}

ابن تیمیه در فتاوی‌ای خود درباره حشیش می‌گوید: «حشیش لعنتی مسکر، مانند مسکرات دیگر است. هر چه از آنها مسکر باشد به اتفاق علما حرام است.

۲۷. المخدرات بین الطب و الفقه، ص ۵۸.

۲۸. المجموع شرح المذهب، ج ۹، ص ۳۷.

۲۹. روضۃ الطالبین و عمدة المفتین، ج ۱۰، ص ۱۷۱.

۲۵. همان.

۲۶. الموسوعة الجنائیه فی الفقه الاسلامی، ج ۲، ص ۳۸۳.

نام مواد مخدر شناخته شده است، از جمله مواردی هستند که به اتفاق میان عالمان مسلمان و شریعت، حرام دانسته شده‌اند» و دلیل حرمت آنها موارد زیر است:

۱. آنها از مصادیق خمر به شمار می‌آیند؛ چون از عمر بن خطاب روایت شده است: «الخمر ما خامر العقل»^{۳۵} هر چیزی که باعث از بین بردن عقل باشد و انسان را سست نماید و از حالت طبیعی و حاکم بر بدن خارج سازد، «خمر» نام دارد. این‌گونه مواد (حشیش و هروئین و غیره) بر حاکمیت عقل تأثیر می‌گذارند.

۲. همچنین اگر آنها به مصداق و مسمای «خمر» یا «اسکار» نباشند، باز حکم حرام دارند. به دلیل آنکه «سست‌کننده» هستند. ابوداود از ام سلمه روایت می‌کند که پیامبر (ص) از هر چیز مست‌کننده و سست‌کننده نهی نموده‌اند. «مُفْتَر» آن چیزی است که در جسم سستی و خمولی ایجاد کند. نهی در اینجا برای تحریم است؛ زیرا اصل در نهی، همان تحریم است. در این حدیث نیز «مسکر» که به اجماع علما حرام است با سست‌کننده (مُفْتَر) همراه هم آمده است.

۳. همچنین اگر این موارد در حکم «مسکرات» و «مُفْتَرات» قرار نگیرند، از جنس پلیدیها، خیابیت و مضرات، به شمار می‌آیند.^{۳۶}

(ب) دیدگاه فقهای مذهب امامیه

بعضی از عالمان و فقهای مذهب امامیه هم تابع این دیدگاه هستند که به آرای برخی از آنها اشاره می‌شود. ابوعبدالله محمد بن مکی (د ۷۸۶ق) گفته است: «آنچه بر اثر استعمالش عقل انسان از بین می‌رود بر چند قسم است. اگر همراه رفتن عقل، حواس پنج‌گانه نیز از بین برود، این ماده، خواب‌آور (مرقد) است. اگر چنانچه با از بین رفتن عقل، حواس از بین نرود، بلکه نشاط و سرور در انسان ایجاد شود، این ماده سکر‌آور است. اگر با از بین رفتن عقل، در حواس نشاط و سرور پیدا

بلکه هرچه عقل را از بین ببرد خوردنش حرام است. اگرچه نشئه‌آور نباشد، مانند بنگ»^{۳۰} در جایی دیگر از فتاوی خود گفته است: «این حشیش لعنتی از بزرگ‌ترین منکرات است که از شراب نشئه‌آور از چند وجه بدتر است. شراب (مسکر) هم از یک جهت از حشیش بدتر است؛ زیرا حشیش در ضمن اینکه نشئه‌آور است، استعمال‌کننده آن را عاری از عقل قرار می‌دهد، معتاد را عقیم و دیوث و مزاج را فاسد می‌گرداند»^{۳۱}.

ابن حزم در المحلی گفته است: «هر آن چیزی که مقدار زیاد آن برای یکی از مردم نشئه‌آور باشد، از قطره‌ای از آن گرفته تا هر مقدار که به بالا برود، خمر به حساب می‌آید؛ که تملک، خرید و فروش، نوشیدن و استعمال آن حرام است. مانند عصیر انگور، نیبذ خرما، شراب گندم و شوکران»^{۳۲}.

ابن عابدین (حنفی مذهب، د ۱۲۵۲ق) به نقل از قرافی و ابن تیمیه گفته است: «کسی که حشیش را حلال بشمارد، کافر است»^{۳۳}.

در کتاب «المخدرات فی الفقه الاسلامی» آمده است: «علامه نووی و عده‌ای دیگر به طور قطع فرموده‌اند که مواد مخدر نشئه‌آور هستند؛ یعنی مسکر محسوب می‌شوند و گروهی دیگر به طور یقین گفته‌اند که این مواد تنها مخدرند، اما این گفته آنها مکابره‌ای بیش نیست؛ زیرا مشاهده می‌شود که آن طرب و نشئه‌ای که از خمر پدید می‌آید، از مواد مخدر نیز پدید می‌آید و تداوم و استمراری که در شراب وجود دارد در این مواد هم موجود است»^{۳۴}.

دکتر یوسف قرضاوی از علمای معاصر اهل سنت، در فتاوایش در این زمینه می‌گوید: «حشیش و هروئین و امثال این مواد چه جامد و چه مایع و آنچه که با

۳۰. مجموع الفتاوی، ج ۳۴، ص ۲۰۴.

۳۱. همان، ج ۳۴، ص ۲۰۵.

۳۲. المحلی، ج ۷، ص ۴۷۸.

۳۳. رد المحتار علی الدر المختار، ج ۶، ص ۴۵۹.

۳۴. المخدرات فی الفقه الاسلامی، ص ۹۰.

۳۵. سنن ابی‌داود، ح ۳۶۶۹.

۳۶. فتاوی معاصره، ج ۲، صص ۵۵۷-۵۶۰.

نشود، این ماده فسادآور است، مانند بنگ و حشیش. علمای معاصر و گذشته اتفاق نظر دارند که استعمال مواد مخدر از قبیل حشیش و غیره حرام می‌باشد. این تحریم یا به خاطر فسادش می‌باشد، پس استعمال‌کننده آن مشمول تعزیرات قرار می‌گیرد و یا این تحریم به خاطر سکرآور بودن آن است، در این صورت بر استعمال‌کننده، حد شرعی واجب می‌شود»^{۳۷}.

علامه حلی (د ۷۲۶ق) در مورد زهرهای کشنده می‌گوید: «چیزی که بسیار آن کشنده باشد و کم آن کشنده نباشد، بسیار خوردن آن حرام است، مانند تریاک و سقمونیا و تخم حنظل و شوکران. اگر زهرهای کشنده از این نوع باشند که مصرف اندک آن مانند تریاک و سقمونیا فایده داشته باشد، بیع آن جایز است. هر مسکری حرام است، جامد یا مایع بودن آن اثری در نفسی حرمت ندارد، مانند حشیش که حرام می‌باشد. کسی که بنگ یا داروی بیهوشی به کسی بخوراند ضامن است»^{۳۸}.

زین‌الدین جبعی عاملی (د ۹۶۶ق) ضمن اینکه حشیش را جزء مواد مسکر می‌شمارد، می‌گوید: «آنچه برای بدن زیان‌آور باشد کم باشد یا زیاد، در هر صورت استعمال آن حرام می‌باشد. تفاوتی ندارد که این زیان به سر حد تلف برسد یا به اتلاف نینجامد، بلکه کافی است در اخلاق و رفتار استعمال‌کننده اثر سوئی داشته باشد. اگر چنانچه ماده‌ای، استعمال زیاد آن مضر باشد، ولی استفاده اندک آن زیان‌آور نباشد در این صورت تحریم آن مقید به قدر و اندازه‌ای است که بر اثر آن ضرر حاصل شود، مانند تریاک که قدر مضر را انسان بر اثر تجربه یا خبر شخص ماهر و طبیب می‌تواند باز شناسد»^{۳۹}.

محمد حسن نجفی (د ۱۲۶۶ق) در خصوص این موضوع می‌گوید: «استعمال سموم و مواد کشنده قطعاً حرام است. اما آن دسته از موادی که مصرف کم آن

کشنده نیست، مانند افیون، استعمال آن تا زمانی که برای بدن زیان‌آور نباشد حرام نیست اما زمانی که به سرحد زیان رسید، استعمال آن نیز حرام می‌باشد. ایشان حشیش را جزء مواد فسادآور می‌دانند»^{۴۰}.

محمدجواد مغنیه (د ۱۴۰۰ق) می‌گوید: «مواد سکرآور بر دو قسم‌اند: قسم اول مواد سکرآور مایع‌اند، مانند شراب. قسم دوم مواد سکرآور جامد می‌باشند، مانند افیون و حشیش، که قسم اول ناپاک و قسم دوم پاک می‌باشند»^{۴۱}.

به طور کلی، در مذهب امامیه، همه فقهای این مذهب بر حرمت استعمال مواد مخدر و روان‌گردان، اتفاق نظر دارند. اختلاف فقهای امامیه در مورد مخدرات و دیگر مسکرات جامد مانند آن، فقط در حکم این مسکرات از حیث طهارت و نجاست منحصر می‌شود.^{۴۲}

۲) مواد مخدر و روان‌گردان، تنها مخدر هستند و جزء مسکرات محسوب نمی‌شوند

برخی از فقهای پیشین، بر این عقیده بودند که این مواد، فقط مخدر هستند و مسکر و نشئه‌آور نیستند. افراد زیر، حامی این نظریه هستند:

امام قرافی مالکی گفته است: «این مواد (مانند حشیش)، به دو علت مخدر هستند. نه مسکر؛ یکی اینکه ما، در می‌یابیم که این مواد خلطهای مخفی در بدن را چگونه و هرچه باشند بر می‌انگیزانند. پس کسی که خلط صفرا داشته باشد، صفرایش تیزتر می‌شود، و کسی که بلغم دارد، سنگینی و خاموشی به او دست می‌دهد، و کسی که دارای سودا است، گریه و پریشانی بر او طاری می‌شود، و کسی که دموی است سرور و شادی به او دست می‌دهد؛ پس از جمله بعضی را می‌بینی که گریه‌اش شدت گرفته و بعضی را می‌بینی که خاموش و سکوتش بالا رفته است. ولی از استعمال‌کنندگان خمر و چیزهای نشئه‌آور، کسی را نمی‌بینی که چنین وضعیتی را داشته باشد، بلکه همه مست و مسرور هستند و

۴۰. جواهر الکلام، ج ۳۶، ص ۳۷۶.

۴۱. فقه الامام جعفر الصادق(ع)، ج ۱، ص ۲۹.

۴۲. مواد مخدر در منابع فقهی و فتاوی مراجع تقلید عظام، ص ۶۱.

۳۷. القواعد و الفوائد، ج ۲، صص ۷۳-۷۵.

۳۸. قواعد الأحكام، ج ۲، صص ۱۵۷-۱۵۹.

۳۹. مسالک الأفهام، ج ۲، ص ۱۹۶.

از گریه و خاموشی، دور قرار گرفته‌اند. دوم اینکه: نوشندگان شراب را می‌بینیم که بسیار عربده می‌کشند و بر یکدیگر با سلاح حمله می‌کنند و به کارهای بزرگی هجوم می‌برند، که در حال هوشیاری دست به چنین کاری نمی‌زنند. در صورتی که استعمال‌کنندگان حشیش، وقتی با هم جمع شوند چنین چیزی بین آنها اتفاق نمی‌افتد و چنان عربده‌کشیهایی که از شراب‌خوار شنیده می‌شود، از اینها شنیده نمی‌شود، بلکه افسرده و خاموش می‌باشند. پس به خاطر این دو علت، من معتقدم که مواد مخدر از مفسدات هستند و نه از مسکرات. و من بر استعمال‌کنندگان مواد، حد را واجب قرار نمی‌دهم، نماز را در این وضع باطل نمی‌گویم. بلکه بر اینها تعزیر زاجر را لازم قرار می‌دهم».^{۴۳}

الحطاب در «مواهب‌الجلیل» بعد از ذکر تفاوت‌های بین مسکرات، مفسدات و مرقدات از «حشیش» اسم می‌برد و می‌گوید: «متأخران درباره حشیش دو قول دارند: آیا از مسکرات است یا از مفسدات؟ و بعد از ذکر آرای مختلف در خصوص حشیش می‌گوید که علما، بر جلوگیری از خوردن آن اتفاق نظر دارند؛ بعد از آن می‌گوید با بیان این مطلب، حشیش جزء گیاهانی است که عقل را پنهان می‌کنند مانند بنگ و شوکران که اینها مفسد هستند و خواب‌آور و مسکر نیستند، و در نهایت تأکید می‌کند که هرکس به این مواد، معتاد شود به خاطر ترس از مرگ بر او واجب است که توبه کند و مصرف این مواد را ترک کند».

صاحبان این نظریه، از حدیث ام‌سلمه به روایت شهر بن حوشب که می‌گوید: «پیامبر (ص) از هر مسکر و مفتر نهی فرموده است». استدلال کرده و گفته‌اند: در اینجا کلمه مفتر، بر کلمه مسکر عطف شده است و عطف متقاضی مغایرت است؛ بنابراین مسکر حکمی جداگانه و مفتر حکمی جداگانه دارد.^{۴۴}

تطبیق دو دیدگاه

علامه ابن حجر هیتمی، در «الزواجر» خواسته است بین این دو نظریه تطبیق دهد، بنابراین گفته است: «حقیقت این است که در اینجا دو اطلاق وجود دارد: یکی، اطلاق اسکار. دوم اطلاق فساد. و این از آنجا است که هرگاه اسکار اطلاق گردد، مراد از آن مطلق پنهان کردن عقل است؛ این اطلاق عمومی است و گاهی منظور از اسکار اطلاق شده، پنهان کردن عقل همراه با نشئه و طرب است؛ و این اطلاق خصوصی است. هرگاه اسکار به صورت مطلق به کار گرفته شود، منظور از آن همین معنی دوم است؛ بنابراین در اطلاق اول، بین مسکر و مخدر، نسبت عموم و خصوص مطلق وجود دارد؛ زیرا هر مخدری، مسکر است، ولی هر مسکری، مخدر نیست. پس مراد از اسکاری که بر حشیش، جَوْزَة (قلیان، نارگیله) و امثال اینها اطلاق می‌شود، تخدیر است. کسانی که آن را نفی می‌کنند، هدف آنان معنی خصوصی آن است».^{۴۵}

ارزیابی دلایل دو دیدگاه و بیان قول راجح

همچنان که اشاره شد، با توجه به آرای فقهای مذاهب اسلامی در خصوص این موضوع که آیا مواد مخدر و روان‌گردان، جزء مسکرات محسوب می‌شوند؟ یا اینکه این مواد جزء مسکرات محسوب نمی‌شوند؟ بدیهی است که در این باره دو قول وجود دارد: عده‌ای، شارب مواد مخدر را در حکم مسکرات و مستحق حد شرب خمر و عده‌ای قائل به تعزیر شده‌اند. اما با توجه به بررسی و مقایسه ادله مذکور در بین فقهای مذاهب اسلامی، در خصوص این موضوع، به نظر می‌رسد با توجه به ضرر و زیانهای ناشی از مصرف مواد مخدر و روان‌گردان، دیدگاه کسانی که مواد مخدر و روان‌گردان را جزء مسکرات محسوب می‌کنند، راجح باشد. همچنان که «فتحی بهنسی» نیز همین دیدگاه را پذیرفته است و در بیان قول راجح گفته است که قول راجح بین این اقوال، الحاق مستی ناشی از مواد مخدر به مسکرات و همچنین الحاق حکم مسکرات

۴۳. الفروق، ج ۱، صص ۲۱۷ و ۲۱۸.

۴۴. مواهب‌الجلیل فی شرح مختصر خلیل، ج ۱، ص ۹۰.

۴۵. الزواجر عن اقتراف الکبائر، ج ۱، ص ۳۵۶.

به مخدرات می‌باشد؛ چون گاهی ضررهای ناشی از مخدرات، بسیار بیشتر از مسکرات بوده و باعث بیماریهای صعب‌العلاجی شده که در نهایت، منجر به فساد کل جامعه می‌شود. دیگر اینکه اگر در احکام و عقوبت مخدرات، قائل به تعزیر شویم، ممکن است شائبه‌ای شود که قاضی در این احکام، مسامحه کرده یا به گونه‌ای قائل به تشدید و یا تخفیف شده است، که این باعث تغییر در احکام به تناسب افراد شده و این عادلانه نیست و دور از عدالت می‌باشد. در ضمن الحاق مخدرات به مسکرات به گونه‌ای به خاطر سد ذرایع می‌باشد. ضمناً ضمانت اجرایی این احکام در صورت الحاق مجازات مصرف مخدرات به حد شرب خمر، قوی‌تر و در نتیجه مجرمان در ارتکاب این‌گونه از جرایم که همانا شرب مواد مخدر می‌باشد، تسامح بیشتری به خرج می‌دهند و این قانون، ضمانت اجرایی نظم و امنیت در جامعه را عملی می‌سازد.^{۴۶}

دلایل تحریم استعمال مواد روان‌گردان و سایر مسکرات

در حکم تحریم استعمال مواد روان‌گردان و سایر مسکرات، می‌توان به آیاتی از قرآن کریم استناد کرد. خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»^{۴۷} و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا»^{۴۸} این دو آیه، نگهداری و سلامت نفس را واجب قرار داده‌اند و نیز واجب کرده‌اند که نباید نفس را در مهلکه یا ارتکاب خطرهایی قرار داد که منجر به قتل نفس

شوند. مگر اینکه مصلحت راجحی وجود داشته باشد مانند جهاد در راه خدا.^{۴۹} همچنین خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ»^{۵۰} «فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَأَشْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ إِنَّ كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ»^{۵۱} و «فَكُلُوا مِمَّا غَنَمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^{۵۲} در سه آیه فوق با صراحت تمام ملاک اکل (اعم از خوردن، نوشیدن، استعمال نمودن و هرگونه تصرف دیگر) در اشیاء و موادی که خداوند برای حیات بشر، خلق نموده است، دو امر طیب بودن و حلال بودن قرار داده شده است. در تعریف حلال و حرام آمده است: حلال به آن چیزهایی که شرعاً خوردن و هرگونه تصرف در آن جایز باشد، گفته شده و حرام به چیزهایی که خوردن، آشامیدن و هر نوع تصرف، کلاً در آن جایز نباشد، گفته می‌شود. در بحث اطعمه و اشربه و سایر امور زندگی از لحاظ اسلام یکی از دو حکم در آن مطرح است: حلیت و حرمت. کلاً تمام خوردنیها و آشامیدنیها و تمام تصرفاتی که منجر به ضرر و زیان به خود و یا دیگران نباشد، حلال و نقطه مقابل آن حرام است.^{۵۳}

علاوه بر آیات قرآن کریم، روایات زیادی در کتب حدیثی شیعه و سنی از پیامبر (ص) روایت شده مبنی بر اینکه هر مسکری حرام است. همچنین علاوه بر مطالب مذکور، با توجه به گستردگی انواع مواد مخدر و روان‌گردان در عصر حاضر و با توجه به آثار زیان‌باری که در اثر استفاده این مواد نصیب مصرف‌کنندگان و به ویژه جوانان در جوامع اسلامی

۴۹. المخدرات فی الفقه الاسلامی، ص ۱۰۹.

۵۰. «ای مردم! از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه را بخورید! و از گامهای شیطان، پیروی نکنید؛ [چون] او، دشمن آشکار شما است» (بقره، ۱۶۸).

۵۱. «بس، از آنچه خدا روزیتان کرده است، حلال و پاکیزه را بخورید و شکر نعمت خدا را بجا آورید، اگر او را می‌پرستید» (نحل، ۱۱۴).

۵۲. «از آنچه به غنیمت گرفته‌اید، حلال و پاکیزه را بخورید و تقوی خدا را پیشه کنید؛ خداوند آمرزنده و مهربان است» (انفال، ۶۹).

۵۳. مواد مخدر در منابع فقهی و فتاوی مراجع تقلید عظام، ص ۴۸.

۴۶. الموسوعة الجنائیه فی الفقه الاسلامی، ج ۲، ص ۳۹۲.

۴۷. «و در راه خدا، انفاق کنید! و با دستان خود، خود را به هلاکت نیافکنید! و نیکی کنید! که خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد» (بقره، ۱۹۵).

۴۸. «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اموال یکدیگر را به باطل [و از طرق نامشروع] نخورید، مگر اینکه تجارتی با رضایت شما انجام گیرد. و خودکشی نکنید! خداوند نسبت به شما مهربان است» (نساء، ۲۹).

از باب سد ذرایع، از نوشیدن اندکی از مسکر هر چند که موجب سکر و مستی هم نشود، نهی کرده است: «تَتَأْوَلُ الْمُسْكَرَ إِذَا لَمْ يَبْلُغْ حَدَّ الْإِسْكَارِ وَ لَمْ تَتَرْتَبْ عَلَيْهِ الْمَفَاسِدُ بِخْتَلَفِ فِيهِ أَهْلِ الرَّأْيِ، وَ الشَّرِيعَةُ الْقَوْمِيَّةُ الْمَحْمَدِيَّةُ - الَّتِي هِيَ الْعَايَةُ فِي سِيَاسَةِ الْأُمَّةِ. وَ سَدُّ الذَّرَائِعِ ... نَظَرْتُ إِلَى أَنْ قَلِيلَ الْخَمْرِ يَدْعُوا إِلَى كَثِيرِهَا، وَ أَنْ النَّهْيَ عَلَى الْمَفَاسِدِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْهَى عَنْ ذَاتِ الْخَمْرِ ...».^{۵۷}

مجازات مصرف‌کننده مواد مخدر و روان‌گردان از دیدگاه فقهای مذاهب اسلامی

یکی از سؤالات قابل طرح، این است که با توجه به اینکه مضرات ناشی از مواد مخدر و روان‌گردان به مراتب بیشتر از مضرات شرب خمر می‌باشد، حال مجازات مصرف‌کننده مواد مخدر و روان‌گردان همان حد شرب خمر می‌باشد و یا اینکه باید طبق صلاحدید حاکم شرع، با توجه به مصلحت جامعه تعزیر در نظر گرفته شود؟ در این مبحث از تحقیق، آراء و دیدگاههای فقهای مذاهب اسلامی در خصوص این موضوع، به طور مختصر بررسی می‌شود.

۱) دیدگاه فقهای مذاهب اهل سنت

علما و فقهای مذاهب اهل سنت، درباره حرمت مخدرات با هم اختلافی ندارند و همچنین درباره شدید قرار دادن عقوبت بر تناول کننده‌اش نیز اختلافی نخواهند داشت؛ زیرا استعمال کننده در خلال استعمالش اقدام به هلاکت خود می‌کند، حال آنکه خداوند از این کار، در کتاب خویش بر حذر داشته است، چنان که می‌فرماید: «وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ»؛^{۵۸} «با دستان خود، خود را به سوی هلاکت نیفکنید». اگرچه استفاده کننده در اثر حماقت و نادانیش بر بزرگ‌ترین نعمت خداوند که مدار تکلیف است؛ یعنی نعمت عقل تجاوز و تعدی می‌نماید باز هم اهل علم درباره عقوبتی که او سزاوارش هست اختلاف نظر دارند که آیا عقوبت آن

می‌شود، فقهای معاصر مذاهب اسلامی می‌توانند از باب قاعده فقهی «لا ضرر» و «سد ذرایع» نیز استفاده از این مواد را ممنوع کنند، تا اینکه زیان و ضررهای ناشی از استعمال این مواد، متوجه فرد مصرف‌کننده و اطرافیانش نشود.

یکی از مشهورترین قواعد فقهی که در بیشتر ابواب فقه مانند عبادات و معاملات به آن استناد می‌شود، قاعده «لا ضرر» است که مستند بسیاری از مسائل فقهی محسوب می‌شود. اهمیت قاعده مذکور به حدی است که بسیاری از فقها از گذشته دور در تألیفات و تقریرات خود رساله مستقلی را به آن اختصاص داده‌اند. در خصوص لا ضرر، روایات بسیار زیادی وارد شده که از فرط تعدد به صورت تواتر اجمالی درآمده‌اند؛ به این معنا که هر چند همه روایات مذکور به یک لفظ نیستند، ولی مضمون واحدی دارند. ضمناً ذکر همه آنچه فقهای شیعه و سنی و محدثان در باب قاعده لا ضرر به صورت روایت نقل کرده‌اند، در این مقاله غیر ممکن است.^{۵۴}

همچنین فقها از باب «سد ذرایع» نیز می‌توانند استعمال مواد روان‌گردان و سایر مسکرات را تحریم کنند. «ذرایع» به معنی وسایل است و «ذریعه» به معنی وسیله و راه رسیدن به یک چیز است، خواه آن شیء، مفسده و یا مصلحت و خواه قول و یا عمل باشد. اما بر وسایل منجر به فساد، اطلاق اسم ذرایع غلبه یافته است. پس هرگاه گفته شود: این چیز از باب سد ذرایع است، به این معنی است که: آن چیز از باب منع وسایل منجر به فساد است.^{۵۵} همچنان که امام غزالی در کتاب احیاء علوم‌الدین در باب آفات مناظره بیان داشته‌اند که شرب خمر باعث زنا، قذف، قتل و سرقت می‌شود: «... کنسبة شرب الخمر إلى الفواحش الظاهرة من الزنا و القذف و القتل و السرقة ...».^{۵۶}

همچنین علامه دهلوی هم در کتاب «حجة الله البالغة»،

۵۴. قواعد فقه، ج ۱، ص ۱۳۱.

۵۵. الوجیز فی اصول الفقه، ص ۲۴۵.

۵۶. احیاء علوم‌الدین، ج ۱، ص ۴۵.

۵۷. حجة الله البالغة، ج ۲، ص ۲۹۱.

۵۸. بقره، ۱۹۵.

عقوبت خمر است یا عقوبت تعزیری است؟ در این باره دو قول از آنان منقول است و این دو قول مبنی بر اختلاف آنها است؛^{۵۹} در این مورد که آیا مواد مخدر نشئه آور هستند یا خیر؟

قول اول

بعضی از علمای حنفیه، شافعیه، مالکیه و حنابله می‌گویند که عقوبت مواد مخدر عقوبت خمر نیست، بلکه عقوبت تعزیری است که وابسته به صوابدید حاکم بر حسب حال استعمال کننده و آثاری که از آنها مترتب می‌گردند، گاهی ضربه شلاق، گاهی زندان و گاهی به صورتی دیگر است، البته حد سکر بر او اجرا نمی‌گردد؛ زیرا مواد مخدر، مسکر و نشئه آور نیستند. پس اسم خمر شامل آنها نخواهد شد. بنابراین مقایسه آن بر خمر از دو وجه مردود است: اول؛ شرط قیاس در حدود، مساوات است و اینها با خمر هیچ‌گونه شباهتی ندارند؛ زیرا با استعمال شراب، عربده‌کشی و خشم پدید می‌آید که از مواد مخدر چنین چیزی پدید نمی‌آید، در شراب‌نوشی، عقل، غایب شده و در شارب، قوت و نشاط پدید می‌آید، ولی مواد مخدر با وجود اینکه عقل را زایل می‌گردانند در وجود استعمال کننده، سستی و خواب‌آلودگی پیدا می‌شود. دوم؛ مواد مخدر پاک هستند و خمر نجس است، البته اختلاف در این است که نجاستش حسی است یا معنوی، بنابراین مناسب است که به خاطر تأکید زجر اجرای حد بر شراب‌خوار، واجب شود.

قول دوم

گروهی از علما معتقد هستند که سزای استعمال‌کننده مواد مخدر، حد شراب‌خوار است از آن جمله: شیخ الاسلام ابن تیمیه، ابن قیم، ذهبی و زرکشی می‌باشند، ایشان می‌گویند: دلایلی که درباره حرمت شراب وارد شده‌اند، شامل تمام مسکرات هستند اعم از اینکه مایع باشند یا جامد، ماکول باشد یا مشروب، و در این عموم، مواد مخدر نیز داخل‌اند.

۲) دیدگاه فقهای مذهب امامیه

با بررسی نظرات فقهای مذهب امامیه می‌توان دریافت که مجازات استعمال مواد مخدر با خوردن آن به دیگری و جرایمی که به تبع آن به وقوع می‌پیوندد را مجازات تعزیری و در اختیار حاکم می‌دانند؛ جز حشیش که در مورد آن اختلاف است. شیخ مفید در این مورد گفته است: «و من بنج غیره أو أسکره بشيء احتال علیه فی شربه منه أو أکله ثم أخذ ماله عوقب علی ذلک بما یراه الإمام من التعزیر...»؛ «کسی که به دیگری بنگ بخوراند یا با حیل در نوشیدن با خوردن آن، او را مست کند، سپس مالش را بر باید به خاطر آن، بنا به صلاحدید امام تعزیر می‌شود، آنچه را گرفته از او باز پس گرفته می‌شود و اگر بر اثر خوردن بنگ یا شراب خسارتی بر شخص وارد آمد لازم است ارزش آن را طوری که اقتضاء می‌کند، به خاطر نقصی که در جسم یا عقل یا حواس، ایجاد کرده است، بپردازد».^{۶۰} از دیدگاه علامه حلی، کسانی که بنگ یا مرقد استعمال نموده‌اند، ضامن جنایتی که به واسطه استعمال بنگ یا مرقد مرتکب شده‌اند می‌باشند، ولی دست هیچ‌کس قطع نمی‌شود.^{۶۱}

ملاحسن فیض کاشانی گفته است: «مشهور این است که هرکس مرقد یا بنگ به دیگری بنوشاند، حد قطع دست جاری نمی‌شود و بلکه در مورد آنها به تعزیر اکتفا می‌شود و مال از آنها اعاده می‌شود و ضامن جنایتی هستند که توسط خورنده بنگ یا مرقد صورت بگیرد؛ زیرا در این مورد نه سرقت از حرز و نه محاربه صورت گرفته است».^{۶۲}

بررسی تطبیقی دیدگاهها

فقهای مذاهب اهل سنت، در برخورد با مسئله مواد مخدر به دو گروه تقسیم شده‌اند: برخی مانند ابن تیمیه و علامه ذهبی، مواد مخدر و به خصوص حشیش را حرام و خورنده آن را مستوجب مجازات تا حد شارب

۶۰. المقنعه، ص ۸۰۵.

۶۱. قواعد الأحكام، ج ۲، ص ۱۵۹.

۶۲. مفاتیح الشرائع، ج ۲، ص ۹۷.

۵۹. المخدرات فی الفقه الاسلامی، صص ۱۵۸-۱۶۰.

خمر دانسته‌اند و برخی دیگر مانند ابن‌قیم، علامه زرکشی و دکتر یوسف قرضاوی از فقهای معاصر براساس نص قرآن و سنت نیز مواد مخدر را حرام و آن را داخل در عنوان «خمر» دانسته‌اند. ولی مجازات آن را حد نمی‌دانند بلکه آن را از باب تعزیر تلقی می‌کنند. فقهای امامیه هم بر حرمت مواد مخدر اتفاق نظر دارند. بنابراین با توجه به آراء و فتاوی فقهای مذاهب اسلامی به این نتیجه می‌رسیم که همه فقهای مذاهب اسلامی بر حرمت مواد مخدر و روان‌گردان اتفاق نظر دارند. ولی در خصوص مجازات مصرف‌کننده این مواد، اختلاف نظر دارند؛ برخی مجازات آن را مانند شرب خمر، حد، تلقی می‌کنند و برخی هم آن را تعزیر تلقی می‌کنند.

نتیجه‌گیری

۱. واژه‌های «خمر» و «مسکر»، از عناوین عرفی است و در صدق عنوان «مسکر» بر مواد مایع، مانند انواع مشروبات الکلی و مواد جامد مانند انواع روان‌گردان و مخدر، باید تابع نظر عرف بود. ضمناً در فقه مذاهب اسلامی، تعریف جامع و یکسانی از «مسکر» وجود ندارد و معیار آن «عرف» می‌باشد.
۲. امروزه شیوع مسکرات، یکی از مفاسد و معضله‌های جامعه می‌باشد که شرعاً و عقلاً و با هر نظری که به آن بنگریم، دارای ضررهای بی‌شماری است. علاوه بر خمر، تمامی انواع مسکرات در موجب حد بودن، مساوی هستند. اما گاهی مواقع ممکن است به علت شبهه، حد ساقط شده و تعزیر در نظر گرفته شود.
۳. امروزه آشنایی علمی با موادی به اسم الکحل و مسکرات و مواد مخدر و روان‌گردان و زیانهای ناشی از آن برای افراد و به خصوص جوانان، ضروری به نظر می‌رسد؛ زیرا این مواد در اغلب کشورهای جهان در میان افراد، به صورتهای مختلف، کاربرد دارد.
۴. امروزه پیشرفت علم و تکنولوژی در زمینه‌های گوناگون، از جمله روشهای متنوع تولید الکحل و

سایر مسکرات جامد، مانند مواد مخدر و روان‌گردان، موضوعات و مشکلات جدیدی را در زندگی فردی و اجتماعی برای افراد و جوامع به وجود آورده که در صدر اسلام، خبری از آنها نبوده است. بنابراین امروزه ضروری به نظر می‌رسد که فقهای مذاهب اسلامی در خصوص حکم این مواد، اعلام فتوا نمایند.

۵. علت تحریم خمر، در شریعت اسلام به علت مستی بودن آن است. بر مبنای اصل قیاس منصوص‌العله که فقهای شیعه نیز بدان معتقدند؛ هرگاه در اثر مصرف دیگر مواد، اثر مست‌کنندگی به وجود آید؛ چون مناط حکم در هردو یکسان است، حکم به حرمت آنها نیز داده می‌شود. با توجه به این اصل، هر چیزی که انسان را مست کند، حرام است. بنابراین انواع مشروبات الکلی و همچنین انواع مواد روان‌گردان، که سبب مستی افراد می‌شوند حرام است. هر چند اسامها و انواع مختلف داشته باشند و یا اینکه ترکیبات آنها متفاوت باشند.

۶. هر چیزی که مصرف آن، عقل انسان را زایل کند و یا باعث اختلال در عقل انسان شود، مانند مواد روان‌گردان و مخدر، در حکم خمر هستند. هر چند در آنها حد وجود ندارد، ولی طبق صلاحدید حاکم شرع، افرادی که این مواد را مصرف می‌کنند تعزیر می‌شوند.

پیشنهادها

۱. از آنجا که ضرر و زیان ناشی از انواع مواد روان‌گردان و مواد مخدر، به مراتب از شرب خمر، زیادتر و شدیدتر است، اگرچه درباره حکم شرعی این‌گونه مواد، بین فقهای مذاهب اسلامی اختلاف نظر وجود دارد، پیشنهاد می‌شود که فقهای معاصر مذاهب اسلامی در خصوص مصادیق جدید مسکرات، مانند مواد مخدر و مواد روان‌گردان، تحقیق نمایند و با توجه به آثار تخریبی این مواد، طبق مصلحت جامعه، فتاوی متناسب با آن صادر نمایند.

۲. از آنجایی که روز به روز بر تعداد انواع مسکرات مایع و جامد افزوده می‌شود، پیشنهاد می‌شود، ارتباط و

مشاوره علمی، بین متخصصانی همچون روان‌شناسان، پزشکان و جامعه‌شناسان با فقهای معاصر مذاهب اسلامی در خصوص بررسی میزان آثار تخریبی مسکرات، مواد مخدر و روان‌گردان بر جسم و روح انسانها در جامعه برقرار شود و مسئولان فرهنگی و دینی کشور نیز در برنامه‌ریزیهای خود، مردم را در خصوص مفاسد و مضراتی که در اثر استعمال انواع مواد مسکر، متوجه جامعه می‌شود، آگاه نمایند، تا گامی مهم در جهت مبارزه با تولید و شیوع این مواد، برداشته شود.

۳. از آنجایی که امروزه تولید انواع مسکرات و مصادیق آن، مسائل و مشکلات جدیدی را برای افراد و جوامع به بار آورده است، پیشنهاد می‌شود، مطالعات، تحقیقات و پژوهشهای جدیدی در خصوص آثار زیان‌بار مسکرات و مواد مخدر و روان‌گردان، بر جسم و روح انسانها در جوامع اسلامی، توسط فقهای معاصر مذاهب اسلامی، کارشناسان علوم اجتماعی و روان‌شناسان صورت گیرد و همایشها و میزگردهای تخصصی در خصوص این موضوع برگزار شود و نتایج حاصل از آن از طریق رسانه‌های جمعی به اطلاع عموم جامعه رسانده شود.

۴. امروزه، با وجود تلاشهای موجود جهانی در جهت مبارزه با مصرف مواد مسکر و مخدر و روان‌گردان، متأسفانه شاهد این واقعیت هستیم که روز به روز این مواد با اشکال و انواع جدید به بازار عرضه می‌شوند. بنابراین به نظر می‌رسد که بعضی از کشورها در زمینه مبارزه با تولید و مصرف این مواد، صادق نمی‌باشند. به این معنی که استعمال این‌گونه مواد را برای ملت خودشان ممنوع ساخته‌اند، اما تجارت و صدور آن را به سایر کشورها برای دنبال کردن اهداف اقتصادی و سیاسی خودشان آزاد گذاشته‌اند و از تجارت این مواد، سود کلانی عاید خود ساخته‌اند. بنابراین ضروری به نظر می‌رسد که در سازمان ملل متحد و یونسکو، کمیته‌هایی با هدف جلوگیری از تولید و انتشار مواد مذکور با ضمانت اجرایی کافی تشکیل شوند و با همکاری علمای ادیان بزرگ جهان، همچون اسلام و مسیحیت و با جلب همکاری قدرتهای حاکم، اهدافی را در این جهت، برنامه‌ریزی نموده و اجرا نمایند.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ابن تیمیه، تقی‌الدین ابوالعباس، *مجموع الفتاوی*، تحقیق: عبدالرحمن بن محمد، مدینه، مجمع الملک فهد، ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵م.
- ابن حجر هیتمی، احمد بن محمد، *الزواجر عن اقتراف الكبائر*، بی‌جا، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۰۷ق/ ۱۹۸۷م.
- ابن حزم، ابومحمد علی بن احمد، *المحلی*، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
- ابن عابدین، محمدامین بن عمر، *رد المحتار علی الدر المختار*، بیروت، دارالفکر، چاپ دوم، ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.
- ابوداود سجستانی، سلیمان بن اشعث، *سنن ابی داود*، تحقیق و تعلیق: سعید محمد اللحام، بی‌جا، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م.
- باصری، علی‌اکبر، *مواد مخدر در منابع فقهی و فتاوی مراجع تقلید عظام*، تهران، خرسندی، چاپ سوم، ۱۳۸۹ش.
- خطاب، شمس‌الدین ابو عبدالله محمد، *مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل*، بی‌جا، دارالفکر، چاپ سوم، ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.
- حلی، حسن بن یوسف، *قواعد الأحکام فی معرفة*

- الحلال و الحرام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- دادستان، پریخ، روان شناسی جنایی، تهران، سمت، ۱۳۸۲ش.
- دژکام، محمدرضا، جوانان و پدیده های شوم اعتیاد به روان گردانها، رهاورد زهرآگین هزاره سوم، تهران، دنیس، ۱۳۸۶ش.
- دهلوی، احمد بن عبدالرحیم، حجة الله البالغة، بیروت، دارالجمیل، ۴۲۶ق / ۲۰۰۵م.
- زیدان، عبدالکریم، الوجیز فی اصول الفقه، تهران، احسان، چاپ هفتم، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م.
- سابق، سید، فقه السنه، بیروت، المكتبة العصرية، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م.
- سید جمیلی، الإعجاز الطبی فی القرآن، بیروت، دارمکتبة الهلال، ۲۰۰۰م.
- شعبانی صمغ آبادی، شهره بانو، من اکس می زئم پس هستم (نگاهی به مصرف داروهای روان گردان و آثار مخرب آنها)، تهران، نگار نو، ۱۳۸۴ش.
- شهید اول، القواعد و الفوائد، قم، کتاب فروشی مفید، بی تا.
- شهید ثانی، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسة المعارف الإسلامية، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- طه ریان، احمد علی، المخدرات بین الطب و الفقه، قاهره، دارالاعتصام، ۱۹۸۴م.
- طیار، عبدالله بن محمد، المخدرات فی الفقه الاسلامی، ریاض، دارابن الجوزی، چاپ دوم، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۷م.
- علی صغیر، محمدحسین، «تحریم خمر در قرآن»، ترجمه مریم قبادی، مجله مشکوة، شماره ۷۴ و ۷۵، بهار و تابستان ۱۳۸۱ش.
- غزالی، ابو حامد محمد، إحياء علوم الدین، بیروت، دارالمعرفة، بی تا.
- فتحی بهنسی، احمد، الموسوعة الجنائیه فی الفقه الاسلامی، بیروت، دارالنهضة العربیه، ۱۴۱۲ق.
- فیض کاشانی، محسن، مفاتیح الشرائع، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، بی تا.
- قرافی، شهاب الدین احمد، الفروق (أنوار البروق فی أنواع الفروق)، بی جا، عالم الکتب، بی تا.
- قرضاوی، یوسف، فتاوی معاصرة، قاهره، دارالقلم، چاپ دوم، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۲م.
- محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ق.
- مرتضوی، سعید، قاچاق مواد مخدر و روان گردان، تهران، مجد، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.
- مغنیه، محمدجواد، فقه الإمام الصادق (ع)، قم، مؤسسه انصاریان، چاپ دوم، ۱۴۲۱ق.
- مفید، محمد بن محمد، المقنعه، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- نابدل، یونس، داروهای روان گردان، کاربردها و اصول نسخه نویسی، تهران، ارجمند، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ هفتم، ۱۴۰۴ق.
- نووی، محبی الدین یحیی بن شرف، المجموع شرح المذهب (مع تکملة السبکی و المطیعی)، بی جا، دارالفکر، بی تا.
- هلالی، سعدالدین مسعد، التأسیل الشرعی للخمر و المخدرات دراسة فقهیة مقارنة، کویت، المنظمة الاسلامیة للعلوم الطبیة، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۱م.
- همو، روضة الطالبین و عمدة المفتین، تحقیق: زهیر الشاویش، بیروت، المکتب الإسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۱م.

